

Intervju

prof. dr. Zvonka Posavca s prof. dr. Peterom Häberleom*

(Bayreuth/St. Gallen) 24. srpnja 2000.

Posavec: Gospodine profesore Häberle, mišljenje mogućnosti – mišljenje u alternativama, otvorenost za alternative, sloboda kao mogućnost, važne su metodološke upute u Vašem promatranju demokratske ustavne države. Možete li nam u osnovnim crtama objasniti svoju polaznu poziciju?

Häberle: Počet ću s dvostrukoga aspekta. Prvo, poznajemo četiri klasične interpretacijske metode F. C. von Savignyja, koje je on 1840. godine kanonizirao. Godine 1989. došao sam na ideju da u onoj mjeri u kojoj imamo obitelj ustavnih država moramo klasične interpretacijske metode proširiti jednom novom, pravnomkomparativnom interpretacijskom metodom. O tome se sada i u Njemačkoj sve više raspravlja. Ali samo taj pristup nije dovoljan, jer dosad nam nijedan metodološki nauk nije uspio reći u kojem su međusobnom redosljedu četiri, odnosno sada pet interpretacijskih metoda. Govorimo o otvorenosti ili o pluralnosti tih metoda. Ponekad prevladava povijesna, a ponekad sustavna, onda opet teleološka ili pravnomkomparativna. Zato su nam potrebna dodatna obzorja za interpretacijski kanon, a takva obzorja daje mišljenje mogućnosti koje ste upravo kao takvo naveli. Takvo sam mišljenje stekao iz “lijepe književnosti”. Jedan je austrijski književnik (R. Musil) govorio o čovjeku mogućnosti. Razlikujem tri vrste mišljenja: mišljenje mogućnosti, mišljenje zbiljnosti i mišljenje nužnosti. Mišljenjem mogućnosti interpret dobiva više prostora. Mišljenje nužnosti, ponajprije u odnosu prema aspektu općega dobra, naznačuje što je nužno za postizanje određenih ciljeva. Mišljenje zbiljnosti pokušavam uključiti u interpretacijski kanon jednom svojom starijom natuknicom: *prema zbiljnosti orijentirana* interpretacija ustava.

* *Peter Häberle*, rođen 1934. u Göppingenu, profesor je javnoga prava, filozofije prava i crkvenoga prava na Sveučilištu Bayreuth, a istovremeno je stalni profesor za filozofiju prava na Sveučilištu St. Gallen (Švicarska). Nakon studija pravnih znanosti u Tübingenu, Bonnu, Montpellieru i Freiburgu/Br., promovirao je 1961. kod Konrada Hessea u Freiburgu/Br., a habilitirao 1969., također u Freiburgu/Br. Godine 1969. dobiva poziv za profesora od Sveučilišta Mannheim i Marburg, a 1973. odlazi u Bochum. Od 1969. do 1976. profesor je javnog i crkvenog prava u Marburgu/L., gdje je i dekan od 1974. do 1975. Godine 1976. dobiva poziv od Sveučilišta Augsburg, a od 1980. i od Sveučilišta St. Gallen (Švicarska). Od 1981. stalni je profesor na Sveučilištu Bayreuth.

Dobio je brojna međunarodna priznanja, često je profesor-gost u Italiji (Rim 1991., 1997., 1999.), na Sveučilištu Tor Vergata 1994., 1995., 1996.; profesor-gost je i u Granadi 1995/96. i 1998. Održao je brojna predavanja po cijelom svijetu, a bio je i gost seminara koji je 1998. godine organizirao Ustavni sud Republike Hrvatske. Objavio je više od 30 knjiga, a mnoge su prevedene na razne svjetske jezike. Primio je brojna odlikovanja. U srpnju 2000. bio sam njegov gost na Sveučilištu Bayreuth. Tom smo prilikom vodili ovaj razgovor koji sada objavljujemo. Ovom prilikom zahvaljujem mu na gostoprimstvu koje mi je pružio za mojega boravka u Bayreuthu.

Posavec: U svojoj knjizi *Verfassungslehre als Kulturwissenschaft* (2. izd. 1998.) pišete da se čovjekovo mišljenje i njegov bitak razvijaju uvidom u oblikovanje mogućnosti, zbiljskoga i nužnoga. To je njegova sloboda. Na drugom mjestu kažete da je riječ o ustavu kao javnome procesu (*Verfassung als öffentlicher Prozeß*, 3. izd. 1998.), o čovjekovim mogućnostima mišljenja. Ustrojenu političku zajednicu valja orijentirati prema čovjeku, dakle Vi razvijate gotovo filozofiju ustava čija je pretpostavka, temelj bit čovjeka, odnosno povijesno dobivena bit ljudi.

Häberle: Puno Vam hvala. Vi moje pokušaje iz ranijih godina poznajete bolje nego i ja sam. I danas se rado nadovezujem na taj koncept. Za mene je polazište svega mišljenja o ustavu i svakoga razvoja slobodarskog ustava: čovjek i njegovo dostojanstvo. Čovjekovo dostojanstvo nazivam rado kulturnoantropološkom pretpostavkom ustavne države. Tek kulturom čovjek dobiva svoj uspravni hod, da u tome pogledu svakako citiram Ernsta Blocha. Znam kako dobro, dragi kolega Posavec, poznajete i njemačku, i francusku, i europsku znanstvenu literaturu. Također znate da postoji duboki uvid njemačkog sociologa Arnolda Gehlena: Nazad u kulturu! To je bio moto protiv Rousseaua. Slijedim taj moto, jer vjerujem da čovjek postaje čovjekom tek emanacijama, kristalizacijama onoga što se razvilo u svjetskoj kulturnoj povijesti, tek time uspijeva njegov uspravni hod. To počinje u roditeljskoj kući: u mnogim njemačkim ustavima nalazimo općenjemačke odgojne ciljeve glede čovjekova dostojanstva, tolerancije, zaštite manjina i međusobnoga poštivanja jednakih temeljnih prava. Sociolozi govore rado o kulturnoj socijalizaciji. Ona je za mene prijeko potrebna. Šaljivo rečeno: Kad se čovjek rodi, mislim da sliči naturalističkoj kocki, “gomili mesa”. On dobiva svoje dostojanstvo tek kulturom, mnogim procesima kulturne socijalizacije. Dakako, već Rousseau s pravom kaže – a mnogi tekstovi to potvrđuju – da čovjek *od rođenja* ima svoje dostojanstvo. Toga se moramo i mi držati, ali znanstveno gledano, sve se usredotočuje tek na čovjeka u kulturnom razvoju, a tamo gdje više nema tih uporišnih snaga kulture, izbija građanski rat kao u bivšoj Jugoslaviji ili u Ruandi. S užasom konstatiramo da je Thomas Hobbes možda ipak izgovorio dio istine. Jedino sve novim i novim kulturnim naporima, također čovjeka na sebi, prema samome sebi, ne samo u školi, na sveučilištu i roditeljskom domu, možemo donekle sigurno zajamčiti da je čovjek kulturno biće koje odgovorno djeluje, polazeći od kojega se možemo baviti ustavnom politikom, tumačenjem ustava i svim tim pravnicičkim poslovima.

Posavec: Vi ste, ponajprije u *Verfassungslehre als Kulturwissenschaft* (1. izd. 1982., 2. izd. 1998.), razvili širok pojam kulture. Ne možemo li razlikovati političku kulturu i kulturu u širem smislu? Zašto to pitam? Postoje, primjerice, stare kulture koje nikada nisu razvile ustavnu državu. Na drugoj strani, postoje posve nove i u širem smislu uopće nikakve “kulturne nacije”, kao npr. Sjedinjene Države – barem prema mome mišljenju. Premda imaju posve “bijednu” opću kulturu, ipak su posljednjih 200 godina razvile nevjerojatnu ustavnu kulturu koja se do danas zadržala.

Häberle: Hvala Vam. Pokušat ću odgovoriti na Vaša raznolika i veoma fasetna pitanja. Prvo, trebalo bi u klasičnoj ustavnoj državi na današnjem stupnju razvoja razlikovati kulturu u užem smislu i kulturu u širem smislu.

Prva je ono istinito, dobro i lijepo antičke tradicije, ali i weimarske klasike u dvostrukome smislu i njemačkoga idealizma, dakle od Kanta do Hegela. U onu drugu

ubrajam, također, to će Vas možda iznenaditi (jer zapravo kao klavirist više gledam na bečku klasiku), Beatlese. Beatlesi i mnoge pojave modernoga slikarstva za mene su, na primjer, kultura u širem smislu. To kao prvi odgovor. Drugo pitanje: Vi znate također iz svoga proučavanja angloameričke literature da su pojam *politička kultura* pronašli američki autori Almond i Verba. Taj se pojam političke kulture zatim probio i u Njemačku. Ja sam 1982. godine predložio pojam “ustavna kultura”, koji ste Vi upravo spomenuli. On znači ovo: Ustav ne znači samo pravne tekstove i njihovo zanatski korektno tumačenje već da u život nekoga ustava ili u živi ustav moramo ubrajati također sve mentalitete, kulturnu baštinu, praznički život 14. srpnja u Francuskoj i 4. srpnja u SAD. Dakle, gotovo (dubinsko)psihološka, također književna zbivanja. To što je de Gaulle rekao kad su htjeli uhapsiti Sartrea: “Voltaire se ne hapsi”, za mene je potvrda francuske ustavne kulture. Kad se potkraj sedamdesetih godina radilo o tome gdje pokopati jednog člana bande Baader-Meinhof, možda na stuttgartskome glavnom groblju pored Theodora Heussa, našega prvog saveznog predsjednika, tadašnji gradonačelnik Rommel rekao je: “U smrti smo svi jednaki.” To je sadržajno bila uputa na grčku Antigonu. A ja sam tada to pohvalio u svojim znanstvenim radovima: da je to primjer dobre ustavne kulture, prihvaćene preko kulturnih antičkih gena. O Vašem posljednjem temeljitom pitanju: tu sam i ja sam prilično nesiguran. Divim se američkoj ustavnoj kulturi, ponajprije, kako se izražava u pravorijecima Vrhovnoga suda, kako se kristalizirala u *Federalist Papers*, u amandmanima na temeljna prava i u mnogome drugom pogledu. S druge strane, također vidim, kao što ste kritički naznačili, da se upravo u SAD pokazuju čovjekovi pojavni oblici koje više ne mogu priznati kao kulturne. Američko čudo s velikim rezultatima, uostalom, i za oslobođenje i smirivanje balkanskih država, posebice Vaše Hrvatske, američko čudo i ono neobjašnjivo za mene sastoji se u tome što Amerika posjeduje, s jedne strane, uzornu funkciju u pitanju razvoja tipa ustavne države, a s druge strane, proizvodi civilizacijske proizvode koji se teško mogu uskladiti s našim razumijevanjem kulture. Ali to pripada, zacijelo, neobjašnjivim znanstvenim zagonetkama, kao što Vi i ja znamo da mi znanstvenici, nasuprot “velikim teoretičarima” poput Luhmanna, svagda možemo steći jedino “segmentne” spoznaje pa često i dalje stojimo pred zagonetkama.

Posavec: Vaša je ustavna teorija teorija otvorenoga društva. Taj ste izraz preuzeli od Karla Poppera. Popperova teorija znanosti i Fraenkelova politička teorija društva snažno su prisutne u Vašoj ustavnoj teoriji. Vi pišete da pluralistička ustavna teorija i teorija znanosti upućuju na pluralističku teoriju društva. Objasnite nam tu uzajamnu privlačnost.

Häberle: Pripadam onim njemačkim profesorima državnoga prava Temelnog zakona, srećom ponovno ujedinjene Njemačke, koji stalno iznova govore da kao “patuljci stojimo na ramenima divova”. Ti su divovi, prvo, weimarski divovi, dakle Rudolf Smend, Hermann Heller, Hans Kelsen, djelomice i Carl Schmitt (o tome ću još govoriti), ali ne stojimo samo kao patuljci na ramenima weimarskih nego i drugih divova. A Vi ste naveli dvojicu mojih znanstvenih uzora kojima veoma mnogo zahvaljujem: prvo, Popperov spis *Offene Gesellschaft und ihre Feinde*. Popper me inspirirao za prijedlog, paradigmu, koju sam objavio 1975. godine u časopisu *Juristenzeitung*. Otvoreno društvo tumača ustava, tj. ne tumače samo pravnici ustav već svi građani u građanskoj demokraciji svjesno ili nesvjesno svojim životom pridonose dugoročno razumijevanju

ustava. Drugi je klasičar, na kojega se oslanjam, Ernst Fraenkel, kojega Vi veoma poštujete, i koji i zato zaslužuje poštovanje, jer se nakon svoje emigracije u SAD odmah vratio u Berlin i tamo suosnovao Slobodno sveučilište. On je razmišljao o općemu dobru i rekao da se može tek *a posteriori* naći. Taj pristup slijedim aspektom pluralne, procesualne teorije općega dobra. Opće je dobro tek ishod, rezultat, destilat mnogih u postupcima dobivenih zbivanja, ali ustav ustavne države i te kako se odnosi i na sadržajne iskaze o općemu dobru. Možete naći direktive o općemu dobru u ustavima, npr. klauzulu o dobrobiti u švicarskim ustavima, također ideja socijalne države iskaz je o općemu dobru, isto tako temeljna prava svjedoče na objektivno-pravnoj strani o interesima općega dobra. Pokušao sam ovo razumijevanje općega dobra, opće dobro *ex post* povezati s idejom otvorenoga društva. Dopustite mi, ipak, i kritiku Poppera: prednost da se kao patuljak stoji na leđima divova sastoji se u tome da, premda patuljci, s ramena divova vidimo malo dalje nego ti divovi. Moj je prigovor Popperu – o tome smo već govorili prilikom Vašega impresivnog predavanja o Hegelu prekjueer ovdje u Bayreuthu – da nije objektivan prema Platonu, pa ni prema Hegelu, kada govori o “proročanskom mišljenju”. Zacijelo je neopravdano kad uspostavlja poveznju liniju između Platona, Hegela i totalitarnih pojava oblika novijega svijeta država. Ipak, Popper kasnije u svome govoru u Salzburgu kaže da je pluralist. On je ideju tolerancije, koja je za Balkan tako važna, učinio središtem svoga kasnog mišljenja i to je trebao također primijeniti na svoj odnos prema Platonu i Hegelu.

Posavec: Vi definirate ustav kao pravni temeljni poredak države i društva. To nalazimo na mnogim mjestima u Vas. To je jedna od temeljnih misli Vaših spisa. Ustav *res publicae* nema državu iznad sebe – to bi bio posve drugačiji pravac tumačenja ustava. Država i ustav – možete li nam objasniti zašto ste razvili jednu tako široku definiciju ustava koja relativizira granice države i društva?

Häberle: Vaša ću pitanja podijeliti na dva dijela: prvi dio obuhvaća odnos države i društva. Vi ste sami poznavalac Hegela i znate veoma dobro koliko diferencirano on misli odnos države i društva. Predložio sam da se govori o ustavu kao pravnome temeljnom poretku države i društva, tj. ustav se ne odnosi samo na državna tijela u duhu triju klasičnih državnih funkcija nego on konstitucionalizira djelomice i društvo. Primjeri: djelovanje temeljnih prava, uključivanje privatne televizije, klauzula socijalne države, granice za neobuzdano tržište, za koje se granice moramo trenutno tako boriti. Vidimo loše pojavne oblike: novu vrstu kapitalizma. Ovdje bismo trebali, polazeći od temeljnih prava, načela socijalne države, demokracije, požurivati dalje ustrojstvene elemente u društvo, to jedinstvo moramo stvarati preko ustava. Druga misao: moje razumijevanje ustava. Ovdje moram biti opširniji, jer je to teško reći ukratko. Tradicijski je u Njemačkoj ustav bio primjeren državi, on se odnosio jedino na državu; jedan moj kolega govori čak i danas još o pretkonstitucijskoj državnosti. To su za mene monarhijski ostatci u njemačkome mišljenju o državi, koje više ne smijemo prenositi ako, polazeći od građanina, konstruiramo ustavnu državnost. Pojam ustava valja osloboditi od njegova fiksiranja na državu. To sam Vam izložio s pogledom na društvo, ali taj nam je pristup potreban i s pogledom na Europu: Europa nije država, niti zacijelo, i ne treba postati superdržava, ali po mome mišljenju i po mišljenju nekih mojih kolega Europa i te kako već ima ustav. Moj je prijedlog: Europa je ustavna zajednica, ansambl segmentnih ustava. Veliki je austrijski profesor međunarodnoga prava, Alfred Verdross,

govorio već 1926. godine o “ustavu međunarodnopravne zajednice”. I na globalnoj razini imamo danas ustrojstvene strukture, npr. u paktovima o ljudskim pravima, u Povelji UN-a i u mnogim svjetskim međunarodnopravnim sporazumima, podsjećam također na osnivanje Kaznenoga sudišta u Rimu. To su pojedinačni pokušaji da se ustroji međunarodnopravna zajednica, pri čemu rado dodajem da bi nam danas opet trebala “nova škola Salamanca” kako bismo ove pozitivnopravne razvojne pravce sveli pod jedan teorijski krov. Posljedni odgovor na Vaše temeljito pitanje: Pojam ustava moramo raščlaniti karakteriziranjem različitih *funkcija* ustava. Ustav mora organizirati političku zajednicu, on mora razdijeliti državne funkcije, stvoriti tijela i postupke kako bi se ozbiljili državni ciljevi kao klauzula socijalne države, zaštita okoliša i kulturna država. Ali ustav ima, osim toga, simboličnu funkciju, on simbolizira relativno jedinstvo političke zajednice, uostalom i u Europi. On ima, dakle, integracijsku funkciju, a ovo je možda najsmionija misao koju mnoge kolege još odbacuju: ustav ima, također, stankovitu pedagošku funkciju. Ova se pedagoška funkcija postiže ako iz ustava, što sam prije naznačio, izvučemo stanovite odgojne ciljeve za mladež u školi. Natuknica: Temeljna prava kao odgojni ciljevi, ideja koja je izražena u gvatemalskome ustavu (1985.) i u starome peruanskom ustavu (1979.). Nedavno je presudio Njemački savezni upravni sud u Berlinu, a to još nije dovoljno zapaženo, da su (kao što sam ja rekao 1981. godine) čovjekovo dostojanstvo, temeljna prava, jednakost i demokracija odgojni ciljevi u Temeljnome zakonu. To je upravo revolucionarna odluka iz 1992. godine, a sam sam tu ideju prvi put predložio 1981. godine. Ustav ima, dakle, mnoštvo različitih funkcija. Važan je pri tome razvojni stupanj konkretne ustavne države, kako se te različite funkcije miješaju. Jednu sam zaboravio: to je klasična funkcija ograničavanja moći i nadziranja moći. Smatram mogućim da mlade ustavne države poput Hrvatske, koje se nalaze u transformacijskoj fazi, posebno moraju paziti na tu funkciju, osobito u jakim predsjedničkim režimima, kao što ste ga Vi imali pod Tuđmanom. Međutim, postaje presudan i element odgojne funkcije u duhu klasičnoga njemačkog idealizma, odgoja ljudskoga roda u Lessinga i Schillera. Djeca moraju u školi naučiti u osnovnim crtama kako demokracija funkcionira i koja se temeljna prava drugoga imaju tolerantno poštivati, a posebice da postoji zaštita manjina. To se mora naučiti, i mi Nijemci moramo to još naučiti, premda smo imali velike filozofe tolerancije i pjesnike, kao Lessinga u njegovoj čuvenoj paraboli o prstenu. Ne želeći poučavati, vjerujem da su za Hrvatsku posebno važne funkcija ograničavanja moći i pedagoška funkcija. Posljednja napomena: Da svagda u vremenskoj fazi diferencirano promatram pojedine ustavne države, možete vidjeti i na ovome, pomalo šaljivom primjeru: kad sam prije nekoliko godina bio u Hrvatskoj kao gost Ustavnoga suda u Zagrebu, pobijedili su Hrvati njemačku nogometnu reprezentaciju. Nijemci su bili deprimirani, ali ja sam bio oduševljen. Zašto? Jer je Hrvatskoj za njezino samorazumijevanje, za srastanje hrvatske nacije bio potreban ovaj integracijski faktor. Kao što bi Turskoj, koja želi ući u Europu, bila potrebna pobjeda na Europskome nogometnom prvenstvu. Natuknica glasi: Takva kulturna zbivanja, u što sport uza sav oprez možemo ubrojiti, dio su stvaranja jedinstva u klasičnome smislu i osobito hitni upravo u mladim ustavnim državama ili zemljama u razvoju kao u Africi. Ovdje bismo mi Europljani trebali biti skromniji i radovati se uspjesima Hrvata ili Turaka, i to s razloga ustavnoga nauka!

Posavec: Neki Vaši kritičari misle da ste svojim pojmom ustava skloni totalnome razumijevanju ustava i time se pomirujete s raspadom normativnosti ustava. Što mislite o tim kritičarima?

Häberle: Veoma sam zahvalan na ovome kritičkom pitanju, jer sva moja nastojanja žive od vjere, možda i od spoznaje da znanstveni proces jedino napreduje u kritičkome razgovoru, u korektnoj raspravi sa suparnicima. Vi ste se dotaknuli posebno oštre kritike totalnoga razumijevanja ustava. Na to je moj odgovor: Moje razumijevanje ustava ne želi ukloniti klasične ustavne funkcije i pojmove, nego jedino biti dopuna onome što su spomenuti weimarski divovi i drugi divovi razvili. Uostalom, kritičari bi trebali biti samokritični, jer na koncu suparnici koje ste naveli polaze od autoritarnoga razumijevanja države, koje nosi postmonarhijske crte. Ja, uostalom, pokušavam postići nužnu otvorenost i skromnost time što govorim o otvorenosti ustava. Mogu se razviti nove ustavne teme, ali također i odumrijeti stare. Tako u Europi moramo posve iznova promisliti klasični nauk Georga Jellineka o državnim sastavnicama, kultura je četvrta ili prva njezina sastavnica. Državni teritorij danas nema više ono značenje koje su mu još pridavali ili pridaju klasični teoretičari države o kojima govorite, on je najzad Schengenskim sporazumom relativiziran. Kad se danas vozim od Palerma do Bayreutha, ne vidim ništa više od državnoga teritorija i od državne granice. Uostalom, Vi možete iz mojih znanstvenih pokušaja saznati koliko snažno ugrađujem samokritiku, sve formulacije privremeno biram, preuzimam Popperovu misao procesa *trial-and-error*, i također, pripadam profesorima državnoga prava koji u svojim spisima priznaju kad pogriješe; to može potvrditi i ovdje nazočni moj aistent, dr. Kotzur. Više puta sam u svojim novijim spisima spomenuo da sam u stanovitome smislu ispravio ponekad mladenačka pretjerivanja. Ne znam, dakako, dokle će još biti ove snage za reviziju vlastite pozicije, ali ona u svakom slučaju pripada mome znanstvenom kredu.

Posavec: Ustavno je pravo uključeno u specifičnu problematiku vremena. S jedne strane, postoji otežana promjenljivost ustava, trajanje i kontinuitet imaju uvijek važnu ulogu za stabilnost nekoga ustava. S druge strane, vrijeme prodire, kao što Vi kažete, u ustavno pravo. Ovdje je tema kontinuitet ustava između prošlosti i budućnosti, vrijeme i ustav *in abstracto*. Možete li nam nešto reći o tome?

Häberle: Počet ću s dvama klasičnim citatima. U velikoj operi Huga von Hofmannsthala “Kavalir s ružom” kaže maršalica nakon probdjevene ljubavne noći: “Vrijeme, čudna stvar.” Drugi klasični navod potječe od svetoga Augustina. Kažu da je svojim đacima rekao: “Ne znam što je vrijeme. Kad ne mislim na vrijeme, znam što je vrijeme, ali kada mislim na vrijeme, ne znam što je vrijeme.” To je prastari ljudski problem, ja sam ga za znanost o ustavu prvi put 1974. godine sveo na formulaciju “vrijeme i ustav” i zatim 1982. godine nastavio s natuknicom “vrijeme i ustavna kultura”. Ako i ne možemo znati što je vrijeme, postignuće ustavne države sastoji se u tome – i ona je to razvila u dugim vremenskim razdobljima – što je proizvela obilje instrumenata i postupaka kako se ophoditi s činiteljem vrijeme. Predlažem skal: najjače uključivanje vremena potpuna je revizija nekoga ustava, kao što se sada dogodila u Švicarskoj u mnogim kantonalnim ustavima pa i u saveznome ustavu. Nešto slabije uključivanje vremena je djelomična revizija; zatim imamo normalni zakonodavni postupak, novele o krupnim kodifikacijama, npr. kaznenog zakonika ili građanskog zakonika, također

pokusne zakone. Ali postoje i posve fini instrumenti kako se pravnik ophodi s vremenom. Na razini ustavnoga sudstva imamo, polazeći od SAD, takozvana izdvojena mišljenja, *concurring and dissenting votes*. U Njemačkoj se izdvojeno mišljenje probilo od 1970. godine, ali isključivo u Saveznom ustavnom sudu. Valja spomenuti također *obiter dictum*, “izricanje pravorijeka s najavom”, da se, možda, kasnije hoće judicirati u ovome određenom pravcu. Funkcija je vremena, također, zajedničko djelovanje četiriju, odnosno pet interpretacijskih metoda, to vidite sasvim jasno kod povijesne interpretacijske metode: ona djeluje retrospektivno. U onoj mjeri u kojoj se pak teleološki suvremeno aktualno tumači, djeluje prospektivna dimenzija. Utoliko vremenski činitelj prožima, i u natuknici o otvorenosti ustava, cijelu pravnu znanost. Ali pravnik mora paziti da se ne bavi situacijskom pravnom znanošću i proizvoljno popušta duhu vremena: to bi bio raspad i samovolja. I zato imamo četiri prokušane znanstvske interpretacijske metode i, možda, petu, pravnomekomparativnu. Moramo, dakle, zbog velikoga značenja pravne sigurnosti kao dijela pravednosti vremenski činitelj oprezno uvesti u proces ustavnoga razvoja.

Posavec: Svojim ste tumačenjem ustava izazvali blagu provokaciju. Mislim i na Vaš članak *Verfassungsinterpretation und Verfassungsgebung*. Kažete da se prvo misli na ustavotvorstvo. Tek kad je ustav stvoren, nastaje problem njegova tumačenja. Tumači se navodno postojeće. U Vašem je predavanju tumačenje ustava na početku. Hoćete li nam malo komentirati i objasniti taj obrat?

Häberle: To je bila svjesna provokacija, ako hoćete i mladenačko pretjerivanje. Vaše pitanje moram danas malo revidirati, ali drago mi je što sam tom provokacijom možda nešto postigao. Time sam htio iz današnjega gledanja izraziti da tekst nekoga ustava, ma kako bio važan, ostaje neizostavno upućen na tumačenje kao stvaralački proces u tijeku vremena. Anglosaksonska doktrina ima lijep pojam “*law in action*”, koji proširujem u “*law in public action*”, kako bih jače uključio ideju javnosti. Unatoč tomu, inzistiram na segmentnoj istini: niz presuda Njemačkoga saveznog ustavnog suda, koji je stekao krupne zasluge i priznanje diljem svijeta, u materijalnom je pogledu ustavotvorstvo. One izgledaju kao da su tumačenje ustava, ali one su mnogo više; one su stvaralačko ustavotvorstvo. Primjer: Pravorijeci o televiziji (u međuvremenu ima osam ili devet presuda o televiziji), počevši s prvom presudom, tumačenjem su iznova stvorili segmentni ustav. Ta judikatura ima rang segmentnoga ustavotvorstva, u našem Temeljnom zakonu, čl. 5, nema ništa o pluralističkoj strukturi, o unutarnjoj i vanjskoj pluralnosti u oblasti televizije. Savezni ustavni sud bio je dijelom ustavotvorac. Zacijelo, nadovezujući se na Temeljni zakon, ali nije bio samo ustavni tumač zadanoga teksta.

Posavec: Ustav *res publicae*, kao što Vi kažete, implicira relaciju javnosti. Naslov je Vaše knjige: *Verfassung als öffentlicher Prozeß*. Javnost je imala bitnu ulogu u Vašem promatranju ustava. Kako se ustav i javnost međusobno uvjetuju?

Häberle: Prvo ću Vam opet opisati kome dugujem važne uvide. Najprije je Rudolf Smend u Spomenici za Waltera Jellineka 1954. godine pojam javnosti opet doveo u središte njemačkog nauka o državi. Nadovezujući se na njega, moj je učitelj Konrad Hesse razvio status javnosti za političke stranke. Jürgen Habermas, kojega ste također

intervjuirali, svoj je marburški habilitacijski rad, koji je postao klasičnim, napisao o strukturnoj mijeni javnosti. Na osnovi ove trojice velikih autora pokušao sam razviti svoju teoriju javnoga u okviru ustava. Prva je natuknica o tome u mom prikazu Habermasa 1969. godine: *Öffentlichkeit und Verfassung*. Tu sam misao zatim razvio u *Verfassung als öffentlicher Prozeß*. Objasniti ću Vam stanje svoje sadašnje koncepcije. Valja početi sa strukturiranjem pojma javnost. Javno je vrijednosni i područni pojam. Javno znači odnos prema *res publica*: postupni i punktualni razvoj ustavne države u Europi počeo je s postupnim potiskivanjem arkanske maksime monarha, kneževa. Postupno su slojevi, razvoj jamstava temeljnih prava i ranoliberalna javnost, rastvarali kabinetsko pravosuđe, kabinetski sustav i monarhijsku arkansku maksimu. Utoliko je javno protupojam tajnome i već se zbog toga povezuje moderni ustavni koncept s pojmom javno. Međutim, ako ispravno vidim, postoji još jedna, posljednja konstelacija. Ustav kao javnost i ustav kao javni proces značili su da se ustav razvijao živim tumačenjem svih građana i cehovski, tumačenjem ustava od strane pravnika koji su se zauzimali u javnosti. Prisjetimo se kolika je zasluga njemačkih “Zelenih” što su temu zaštite okoliša postupno unosili u javnost. Bavarska je onda 1984. godine prvi put normirala zaštitu okoliša kao dio generacijske zaštite u obliku promjene ustava. Njemački je Temeljni zakon sada u novome članku 20 konstitucionalizirao ideju zaštite okoliša. To je bio specifično javan proces, ustavotvorac mora javno djelovati, tumači ustava moraju javno raditi, ali ta javnost funkcionira jedino ako istovremeno jamčimo optimalnu zaštitu privatnosti, jer je komunistička ili nacionalsocijalistička totalitarna država također imala neku vrstu javnosti. Ali to je bila manipulirana totalna javnost, instrumentalizirana javnost, a ne slobodna javnost.

Posavec: Vaša teorija striktno odbacuje teoriju prijatelj – neprijatelj kao teoriju političkoga. Možete li nam nešto o tomu reći?

Häberle: Teoriju prijatelj – neprijatelj, koju je Schmitt formulirao u *Politische Theologie*, valja razumjeti s pozadinom propadanja Weimarske Republike i nastajanja totalitarne države. Ona se u Europi, na žalost, tako snažno probila, jer je briljantno formulirana. Ona je, naprosto, pogrešna i, iznad svega, opasna, u recepciji fatalna. Politička zajednica nacija i, također, europska politička zajednica, koja nastaje kao buduća ustavna zajednica, ne može živjeti s mišljenjem prijatelj – neprijatelj. Došlo bi do građanskog rata. Raspra s protivnikom u politici mora biti korektna u određenim postupcima i tolerantna. Zato sam uvijek odbacivao pojam ustavni neprijatelj. Čak kad je šezdesetih ili na početku sedamdesetih godina bila riječ o komunistima ili nacionalsocijalistima, svagda sam govorio da komunist za mene nije neprijatelj, već protivnik, bez obzira na činjenicu da je Temeljni zakon na osnovi iskustava s Weimarskim ustavom u završnoj fazi utemeljio borbenu i obrambenu demokraciju i zato predviđa mogućnost postupka zabrane neke stranke. Uostalom, da ne bi bilo zabune, i te kako priznajem Schmittovo pozitivno postignuće, navodim samo primjer njegova ustavnog nauka. Za mene je Schmittovo djelo *Verfassungslehre* iz 1928. godine majstorsko djelo, čak i tamo gdje konstruira antinomije, kao između demokracije i slobode ili između slobode i institucije. Ja sam, nasuprot tome, u svojoj disertaciji o bitnome sadržaju temeljnih prava pokušao 1962. godine razviti nauk o dvostrukome karakteru (3. izd. 1983. godine). Temeljna prava imaju slobodarsko-individualnopravnu stranu i objektivnopravno-institucijsku stranu. Uostalom, pri svakome pitanju o Schmittu mora

se najprije pitati na *kojega* Schmitta mislite: na Schmitta klasičnoga ustavnog nauka iz 1928. godine ili na nesretnoga Schmitta koji je 1934. godine, nakon Röhmova puča i ubojstva stotina pripadnika SA-a u Bavarskoj, rekao: Vođa štiti pravo. Za mene je nediskutabilan antisemitistički Schmitt, koji je pisao o Židovima i njemačkoj pravnoj znanosti, ili koji je govorio “Židov Stahl” i “Židov Jellinek”. Ne osporavam Schmittovu briljantnost, ali: sa Schmittovom teorijom, koja i danas ima puno pristalica, ne može se graditi europski ustav, njoj nedostaje svaki smisao i za ustavnu usporedbu i za pluralnost. Schmitt se uvijek kritički očitovao o SAD-u, protiv Laskyja i njegove pluralističke suverenitetske teorije. Upravo jedna zemlja kao Hrvatska, koja je upućena na toleranciju, zaštitu manjina, mir, umijeće pravne usporedbe i upravo na mišljenje o prijateljstvu i na mirno poravnanje raznih manjina; upravo Hrvatska ili druge mlade zemlje kao Makedonija ili, također, Slovenija, koje visoko poštujem, ponajmanje trebaju Schmitta. Najviše im trebaju Herrmann Heller, ako se obraćamo weimarskim klasicima, također Fraenkel ili Popper, pomalo i moj znanstveni djed Rudolf Smend, premda je njegov integracijski nauk bio možda previše usmjeren na nacionalnu državu.

Posavec: Koje su tendencije i strujanja danas prisutni u ustavu i nauku o državi u SR Njemačkoj?

Häberle: I na ovo ću pitanje rado odgovoriti, koliko god je to teško. Pokušao sam, u članku iz 1996. godine u Spomenici za Hansa Maiera, objasniti ta djelovanja i razna strujanja u njemačkome nauku o državi. Najprije ovo: Po mome mišljenju i današnji njemački nauk o državi živi uvelike od weimarskih klasika, pri čemu postoje, naravno, i epigoni, a može biti i tercijarne, ne samo sekundarne literature. I nadalje postoji prikriven i otvoren sukob škola. Otvoreno ću reći sljedeće: Hermann Heller nije, na žalost, mogao, zato što je morao emigrirati, osobno osnovati nikakvu školu u Njemačkoj, tek je zaobilazno, najprije preko Španjolske, opet sve više izazivao pozornost u Njemačkoj. Moji učitelji Konrad Hesse i Horst Ehmke stalno su iznova naglašavali plodnost Hermannella Hellera. Natuknica: pravna znanost kao znanost zbiljnosti, također nauk o državi kao kulturna znanost, ali Hermann Heller misli još uvijek previše polazeći od države, dok ja polazim ponajprije od ustava, u tome je jasna razlika! Veoma je utjecajan postao integracijski nauk Rudolfa Smenda. Moj veliki učitelj Konrad Hesse bio je učenik Rudolfa Smenda. Rudolfu Smendu zahvaljujemo mnoge uvide, kao misao o jedinstvu ustava, misao o integraciji, veliku pozornost za državno crkveno pravo u Njemačkoj, dakle naš čl. 140 Temeljnoga zakona. Smend je utjecao i na Savezni ustavni sud, to se može dokazati i pojedinim odlukama i pojedinim osobama: mnogi su suci toga suda bili đaci ili obožavatelji Rudolfa Smenda. Treći pravac, koji osobito jako utječe, jest Schmittov pravac. Najbolji su đaci bili, potječući još iz weimarskoga vremena, Ernst Rudolf Huber, djelomice veoma upitan, Forsthoff, najznačajniji profesor upravnoga prava pedesetih godina, kojega treba prosuđivati ambivalentno u njegovoj teoriji države, a također i neki drugi. Hans Schneider je u svome značajnom nauku o zakonodavstvu u okviru Temeljnoga zakona stvorio veliko djelo. Ovi su Schmittovi đaci postali veoma utjecajni time što su sami dalje proizveli mnoge đake i čak unuke. Nijednome ne osporavam znanstveni rang, ali se pitam mogu li se s Carlom Schmittom i njegovom ideologijom, s obzirom na spomenute kritičke rezerve, rješavati problemi današnje ustavne države u Europi koja se ujedinjuje. Pri tome se uopće ne želim baviti Schmittovom osobom: u Bayreuthu sam naučio da se djelo mora odvajati od autora.

Richard Wagner bio je kao osoba čudovište, svojim je prijateljima krao ili ženu ili novac, kao što to kaže jedna duhovita opaska, ali je bio neusporedivo velik operni skladatelj. Schmitt je stvorio značajna djela, ali ljudski je bio krajnje problematičan kad pomislite na antisemitizam i navedene iskaze. Na koncu, spominjem još i velik utjecaj Hansa Kelsena, posebice u Austriji sve do danas. On se rano i djelotvorno zauzeo za ustavno sudstvo.

Posavec: Za Vas je 1989. godina bila "*annus mirabilis*". Što mislite o ponovnome ujedinjenju bez ustava?

Häberle: Srećom sam 1989. godine već živio u Bayreuthu. Tada je Bayreuth bio gotovo na njemačkoj granici, sada je u srcu ponovno ujedinjene Njemačke. Za mene je to ujedinjenje bilo u socijalnom području najsretniji doživljaj moje biografije. Ne zato što je riječ o ponovnome ujedinjenju jedne nacionalne države, već zato što smo Njemačku ujedinili kao kulturnu naciju i zato što smo dospjeli na put koji je zahtijevao Thomas Mann – europsku Njemačku. Tada sam bio u euforičnom stanju, također znanstveno, radio sam dan i noć, a u publikaciji *Jahrbuch des öffentlichen Rechts*, koju uređujem, dokumentirao sam i dijelom komentirao cjelokupno ponovno ujedinjenje i 40 ustavnih nacrta u Istočnoj Njemačkoj. Ne mogu zaboraviti kako sam sa skupinom svojih studenata s predavanja i seminara sudjelovao na prosvjedima ponedjeljkom na kraju 1989. godine u Leipzigu pokraj crkava Sv. Tome i Sv. Nikole te, uza svu vlastitu suzdržanost, doživio pokretanje istočnih Nijemaca. Ponovno ujedinjenje nije dar niti postignuće zapadnih Nijemaca, ono je dar povijesti uz veliko sudjelovanje Gorbačova, Kohla, Busha, ne Andreottija iz Italije, ali zacijelo Gonzalesa iz Španjolske. Tada je i nastala natuknica: ponovno ujedinjenje i 1989. godina su "*annus mirabilis*". I ovdje se moram korigirati. Iz tadašnje euforije bila je za mene "*annus mirabilis*" obrat prema ustavnoj državi, vjera da sada počinje svjetski pobjednički pohod sa svojim slobodarstvom, javnošću, tolerancijom i pravnom državnošću. Tada nisam slutio koliki su troškovi i deficit toga. Među deficitima je nezaustavljivi kapitalizam, o tome je nedavno slično govorila grofica Dönhoff. Nisam predvidio loše strane globalizacije, kako se čini, apsolutnu dominaciju tržišta. Iz perspektive ustavne države tržište je samo instrument, ono nije mjerilo svih stvari. Tržišna privreda ovdje znači socijalnu tržišnu privredu u duhu Ludwiga Erharda. Moramo kapitalizam krotiti, ograđivati: socijalnim i kulturnim temeljnim pravima, novim oblicima demokracije, također regionalizmom i sličnim strukturama. Godine 1989. nije se mogla predvidjeti globalizacija. Koji su troškovi: opasnost novoga ekonomizma, precjenjivanje ekonomskoga, koliko god bilo važno blagostanje za demokraciju i njezine građane. Mjerenje svih ljudskih stvari gospodarskim uspjehom nesretan je razvoj, on protuslovi idealima antičkoga polisa, kao i njemačkome idealizmu u weimarskoj klasici i pluralističkoj demokraciji. Postkomunistički je materijalizam na Zapadu razvoj zbog kojega dvojim je li još točna riječ "*annus mirabilis*". Ovdje moramo napraviti nekoliko korekcija. Naznačio sam neke tendencije, ne poznajem toliko latinski da bih sada pronašao neku ljepšu riječ od "*annus mirabilis*". Mogla bi se, možda, smisliti neka skromnija riječ. Ipak se držim ovoga: za mene je 1989. godina politički, ljudski i znanstveno najsretniji događaj, početak novoga europskog ujedinjavanja i osnaženje relativne ispravnosti tipa ustavna država našega vremena, kako bi se odgovorilo pitanjima pravednosti i općega dobra.

Posavec: Od ove godine postoji utjecaj i na razini cijele Europe. Ima raznih pokušaja kako da se razvija Europa. I Vi ste o tome mnogo rekli. U svojim člancima govorite o europskom ustavu u nastajanju. Što mislite time?

Häberle: Europsko ujedinjenje i njemačko ujedinjenje iz 1989. godine čine cjelinu. Sretnim slučajem odnosio se stari čl. 23 Temelnoga zakona na ponovno ujedinjenje. Kada je to ujedinjenje uspjelo, formulirao je novi čl. 23 europsko ujedinjenje. Bilo je postignuće saveznoga kancelara Kohla što je pravovremeno spoznao – to govorim protiv duha vremena koji ga sada nerazmjerno kažnjava – da europsko i njemačko jedinstvo čine cjelinu. Sretan je slučaj naše povijesti što prvi put živimo u miru sa svim susjedima. Ja sam se uvijek orijentirao prema dvadesetih godina formuliranoj riječi Thomasa Manna o europskoj Njemačkoj. Čini se da to uspijeva. Europsko je ujedinjavanje započelo, kao što znate, 1957. godine s Rimskim ugovorima, što nije slučajno, a dobilo je novi potisak, zahvaljujući njemačkome ujedinjenju 1989. godine, dvama velikim ugovorima iz Maastrichta i Amsterdama. To su međunarodnopravni ugovori posebne vrste. Nama je pravnicima veoma teško definirati što je Europa sada pravno. Prvo, razlikovanje između Europe i europskoga prava u užem smislu EU-a i EZ-a te između Europe u širem smislu OEES-a, ranijega KESS-a, i Vijeća Europe. Trenutno se usredotočujem na Europu i europsko pravo u užem smislu EU-a. Pitamo se je li ovo “savez država”, kako to kaže Njemački savezni ustavni sud u prijepornome pravorijeku o Maastrichtu u 89. svesku, str. 155. To mene ne zadovoljava. Znamo da Europa u užem smislu nije ni savez država ni savezna država. Priznajem da je Savezni ustavni sud pokušao svojom novom formulacijom definirati toga “polutana”. Ne dopada mi se “savez država”, jer je u prvome planu pojam države. Znam, s druge strane, da je, primjerice, Velika Britanija veoma rezervirana prema svim vrstama federalizma. To je posebno, ako tako hoćete, nacionalno ustavnokulturno britansko viđenje. Moramo, dakle, tražiti pojam koji dopušta svim zajednicama profesora državnoga prava svih 15 nacija i njihovim političarima da se opet nađu u toj zajedničkoj Europi. Zato je nastao moj prijedlog definiranja Europe kao ustavne zajednice u nastajanju. Što to znači? Pojam zajednica preuzimam od Waltera Hallsteina, velikoga Europljanina, on je imao rang kao možda danas Jaques Delors. Koliko znam, Hallstein je stvorio pojam europske zajednice. Taj pojam želim spasiti, jer ne naglašava upravo društvo, nego zajednicu. Ali želim dodati pojam ustav i stoga moj sadašnji prijedlog glasi da je Europa EU-a ustavna zajednica u nastajanju posebne vrste, ansambl materijalnih segmentnih ustava. Primjer: Judikatura Europskoga sudišta u Luxembourgu o temeljnim pravima kao općim pravnim načelima dio je materijalnoga ustava koji se ponovno nalazi u Ugovoru o EU-u. Također ugovori EU i EZ iz Maastrichta i Amsterdama čine segmentni ustav. Čak u Europi u širem smislu imamo segmentne ustave. Bio sam sretan što je Hrvatska postala član Europske konvencije o ljudskim pravima, a i ta je Konvencija u svojim bitnim sadržajima primjerak segmentnoga ustava. U Austriji i Švicarskoj ona ima ustavni rang, a u Njemačkoj dosad djeluje samo kao interpretacijsko gledište kada Savezni ustavni sud tumači temeljna prava. Potreban nam je John Locke europske i ustavne teorije, koji će ovu novu tvorevinu pravilno opojmiti, u nuždi pomoću kategorije konkretne utopije; jer kad je John Locke formulirao elemente ustavne države u svojoj Engleskoj, njegovo je mišljenje bilo još utopija, ali u međuvremenu je u širokim oblastima zbilja. Zato se

svagda zauzimam za to da je zadatak i pravnika unijeti kvantum utopije u svoje mišljenje i u smislu mišljenja mogućnosti donekle ići ispred zbilje.

Posavec: Zar se nije već u svim europskim, ali i u izvaneuropskim ustavima pojavila slika čovjeka, iz koje možemo destilirati ili kreirati neka temeljna prava. Ili su se ta prava već iskristalizirala da nam mogu dati smjernice kamo uopće moramo ići?

Häberle: I ovo je pitanje bolje od moga odgovora, kao što sam uvjeren da će Vaš prijevod na hrvatski biti bolji nego moj tekst. Posebno ću rado odgovoriti na ovo pitanje, ponajprije na čisto filozofskoj razini i, zatim, na ustavnopravnoj razini. Pitanje čovjekove slike klasična je paradigma s obojicom klasika i protuklasika, Thomasom Hobbesom i Johnom Lockeom. Thomas Hobbes, više pesimistička čovjekova slika, *homo homini lupus* i *bellum omnium contra omnes*. Građanski ratovi u bivšoj Jugoslaviji daju potresne primjere. John Locke dao je više optimističku čovjekovu sliku, koja je onda postala element nastajuće ustavne države preko SAD-a i Francuske, itd. Do 1989. godine bio sam naivan, prostodušan, ako hoćete, isključivo pristaša John Lockeove optimističke čovjekove slike. S obzirom na obračune na Vašem Balkanu, u bivšoj Jugoslaviji, srpsko uništavanje manjina, događaje u srpskome i pravoslavnome Kosovu, meni neshvatljive, protiv islamske manjine, počeo sam sumnjati možemo li čisto optimističkom čovjekovom slikom posve odgovoriti ustavnoj državi i ljudima. Nisu li nam potrebne i mnoge misli skeptičnoga Thomasa Hobbesa? Zato sada zastupam takozvanu miješanu čovjekovu sliku: čovjek je djelomice dobar, odgojnim ciljevima se može popraviti, ali u sebi imamo također tamne i negativne strane. Veliki je reformator Luther rekao da je čovjek po naravi zao. Vi poznajete klasična mjesta u Machiavellija, pa i Hegel je više kritičan prema ljudima, ali Friedrich Schiller, moj švapski zemljak, ima veoma optimističnu sliku o čovjeku. Goethe je bio suzdržaniji i oprezniji, on je poznao čovjekove dubine i pličine. Za konkretnu realizaciju prelazim sada od filozofske i pravnofilozofske razine na ustavnopravnu. Počet ću s judikaturom čovjekove slike u Njemačkome saveznom ustavnom sudu koju je on razvio pedesetih godina u 4. svesku. Tamo se kaže da je čovjek osoba, da ima autonomiju, ali da je, također, socijalno vezano i socijalno odgovorno, socijalno obvezatno biće. To je bilo utemeljenje čovjekove slike. Vjerojatno se oslanja na filozofiju Gustava Radbrucha, što Savezni ustavni sud, kao i često u takvim slučajevima, ne navodi izričito. Ovakvu judikaturu moramo dopuniti s nekoliko uputa. Pogledajmo Montesquieuovu čovjekovu sliku. Ona je nužno skeptična. Jer on kaže doslovno u svome klasičnom tekstu *Duh zakona* iz 1748. godine u najčuvenijem poglavlju: "Čovjek je po naravi sklon zlouporabi moći". To je dubok uvid u razdvojenost naše naravi i zato je on konstruirao diobu vlasti. Tako za mene dioba vlasti znači onu nužno skeptičnu čovjekovu sliku prema ljudima koji upravljaju. I demokracija kao vladavina na određeno vrijeme odaje uvid u čovjekove ugroženosti, tj. vlade moraju redovito nakon četiri ili pet godina ići opet na izbore. Ovdje imamo, tako reći, vremenske diobe vlasti ili posljedicu miješane čovjekove slike u ustavnoj državi. Posljednja napomena: Čovjekovu sliku našega Temelnog zakona možemo prepoznati u još dvama referentnim područjima. Savezni je ustavni sud u dvjema novijim odlukama upozorio na to da zatvorenik mora imati mogućnost resocijalizacije. Iza toga stoji optimistična čovjekova slika, naime nada da se čovjek čak u zatvoru, u što se može sumnjati, razvije u normalnoga građanina koji svoju slobodu tolerantno koristi. Dalji oblik čovjekove slike proizlazi iz gore spomenutih odgojnih ciljeva. Općenjemački

kanon odgojnih ciljeva glasi: tolerancija, poštivanje čovjekova dostojanstva, jednakih ljudskih prava drugih, zaštita okoliša i, od klasičnoga čl. 148 Weimarskoga ustava iz 1919. godine, također pomirba među narodima. Rado tome sada dodajem i otvorenost prema Europi, odnosno izjašnjavanje za Europu. Mogućnost ili vjera da u roditeljskoj kući, u školama i na sveučilištima možemo mlade ljude dovesti do tih odgojnih ciljeva, također je izraz određene čovjekove slike. Utoliko, dakle, mislim da je ustavna država upućena na određenu čovjekovu sliku, na vjeru u čovjekovo dostojanstvo kao kulturnoantropološku premisu sebe same. Naravno da moramo biti oprezni s čovjekovom slikom, moramo je kontrolirano upotrebljavati, ona ne smije postati neograničenim rogom izobilja mnogih novih obveza. I marksizam je imao čovjekovu sliku, Vi to znate iz svoga ranijeg zagrebačkog života bolje od mene. Kad ste bili student, morali ste to učiti. Ali mi se izjašnjavamo za ovu miješanu, dijelom optimističnu, dijelom skeptičnu čovjekovu sliku, koja na koncu ima religiozne korijene: čovjekova slika, čovjek kao *imago Dei*. Pojam čovjekovo dostojanstvo potječe od talijanskoga humanista Pica de la Mirandole iz 1498. godine. O čovjekovu dostojanstvu postoji danas bogata judikatura Saveznoga ustavnog suda, na osnovi kazuistike može se diferencirano vidjeti što znači to dostojanstvo. Za mene postoji trojstvo slike čovjeka, slike države ili slike ustava i slike naroda, što se sada mora staviti u europske koordinatske sustave.

Posavec: Gospodine profesore Häberle, bili ste u Hrvatskoj i održali u nas dva predavanja, čije smo tekstove, kao što znate, objavili. Razgovarali ste s našim najvažnijim ustavnim sucima i znanstvenicima. Također poznajete naš ustav i objavili ste također svoje primjedbe o njemu. Što nam možete preporučiti u pogledu naših europskih nastojanja i orijentacija? Rado bih Vas opet pozdravio u Hrvatskoj i naš poziv vrijedi i dalje.

Häberle: Moja je prva riječ riječ zahvale. Doista sam bio u Zagrebu na poziv Sveučilišta i Goetheova instituta te veleposlanika dra Haaka, zatim sam bio gost predsjednika Ustavnog suda Crnić. Dobio sam veoma pozitivan dojam, ne samo o gostoprimstvu, koje je u Vas samorazumljivo, nego i o znanstvenoj razini mnogih Vaših kolega i o profesionalnom etosu ustavnih sudaca. Bavio sam se malo hrvatskim ustavom u okviru pravne usporedbe istočnoeuropskih ustava i bio sam veoma iznenađen da se već daleko razvio u području državnih ciljeva, također započete zaštite manjina, utemeljenja ustavnoga sudstva (čak sa smjelom mogućnošću izdvojenih mišljenja). Imao sam dvojbe nije li predsjednička demokracija bila prejako izgrađena, što je moglo ovisiti o osobnome stilu rukovođenja Vašega u međuvremenu umrloga predsjednika Tuđmana. Pri tome mi se nametnulo ionako teorijsko pitanje, ne preporučuje li se, možda, u transformacijskim demokracijama, dakle u istočnoeuropskim reformskim državama, isto kao i u mnogim južnoameričkim zemljama u razvoju, u prijelaznoj fazi predsjednička demokracija. Ali tada bi se, zacijelo, morao pravovremeno naći prijelaz u parlamentarnu demokraciju (kao u Njemačkoj ili u Italiji). To je, međutim, znanstveno pitanje o kojemu moram još razmišljati i za koje imam još premalo građe. Veoma sam impresioniran normama koje je ustavotvorac u Hrvatskoj stvorio relativno rano, on se doista može svojim tekstovima pokazati Europi. Ne mogu u pojedinostima reći što je od toga dosad postalo zbiljom. Ipak moja stupnjevita paradigma teksta znači: Kad neka nacija stvori jednom dobar ustavni tekst, to je već postignuće, jer se onda i građani, i stranke, i sudovi mogu pozivati na taj tekst u tijeku duljega razvojnog razdoblja, makar je on isprva možda samo utopija. Mnogi primjeri u svijetu dokazuju da je najprije donesen

tekst, odnosno da mora postojati. To je već nešto veoma pozitivno, onda se on mora, naravno, ispuniti životom. Vaše se treće pitanje odnosi na to što Vam preporučujem. Ovdje sam, dakakao, kao zahvalan gost osobito oprezan; kao Nijemac moram se čuvati da ne dajem prebrzo preporuke ili prijedloge ili da čak pametujem. Neke napomene ipak ću pred Vama iznijeti, također iz prijateljske povezanosti s Vama ali i, radi mostova koji se možda mogu uspostaviti u budućnosti prema hrvatskoj zajednici znanstvenika. Morate početi s izobrazbom mladih Hrvata u “europske pravnike”. To znači, hrvatski studenti prava moraju precizno studirati ne samo svoj hrvatski ustav i svoje građanske i kaznene zakonike nego moraju krenuti na put da postanu “europski pravnici”. Što znači europski pravnik? Vi ste sami primjer za to kako je Hrvat europski pravnik. Europski pravnik mora znati nekoliko stranih jezika i poznavati jedan ili dva druga nacionalna pravna poretka, kao što Vi poznajete francuski i njemački. Osim toga, mora poznavati klasične europske tekstove, o kojima smo gore razgovarali, sve do velikih pjesničkih djela, i mora biti blizak s osnovnim crtama europskoga prava u užem i širem smislu. Kakva će ustavna teorija u Hrvatskoj poslije nastati i kakvu sebi možete priuštiti, to ovisi na koncu o tome što se događa u vašim učionicama, školama i u vašim seminarima. Druga je uputa da smanjite jaku predsjedničku demokraciju, proširite manjinska prava, da jače pazite na regionalističke strukture i strukture komunalne samouprave, da postignete mnogo dogmatike o temeljnim pravima, ali da se u ostalome veoma brzo vratite u Europu, kojoj ste preko Austrije i njezine mnogonacionalne države pripadali u dugoj povijesti. Pri tome me je ohrabrilo što sam u jučerašnjem broju *FAZ-a* pročitao da je Europska unija spremna sada i s Hrvatskom zaključiti sporazum o pridruživanju. Moramo, dakle, sve učiniti da dođe do razmjene znanstvenika, koju ste Vi kao humboltovac na svoj način već rano koristili i svojim gostoprimstvom u Hrvatskoj i Dubrovniku. Ali trebali biste sve učiniti da stignete do uzora “europske Hrvatske”. Tada bismo imali dodatnu zajedničkost. Kao što smo mi ovdje na putu da stvorimo europsku Njemačku, tako želim da vi u mnogo kraćem vremenu izvedete na put europsku Hrvatsku. Puno Vam hvala na Vašim pitanjima. Možete biti sigurni da ću učiniti sve kako bih sa svoje strane, polazeći od znanosti, koja je, dakako, ograničena znanost, dao mali doprinos ovome zajedničkom djelu.

Posavec: Hvala Vam, gospodine profesore Häberle, na ovome razgovoru, hvala i Vama, gospodine doktore Kotzur, na pomoći pri ovome razgovoru.

S njemačkoga preveo

Tomislav Martinović